

ДИПЛОМАТІЯ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ: ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ В УМОВАХ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

THE UK'S DIPLOMACY: DEVELOPMENT CHALLENGES IN THE CONTEXT OF GEOPOLITICAL INSTABILITY

Яковюк І.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри права Європейського Союзу

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Землякова Л.Ю., студентка III курсу міжнародно-правового факультету
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Гнітій А.О., асистент кафедри права Європейського Союзу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджується національна модель традиційної та публічної дипломатії однієї з найбільш потужних країн світу – Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, аналізуються основні засади функціонування британської зовнішньополітичної служби в сучасних умовах геополітичної нестабільності.

Дипломатична служба Великої Британії разом із торгівлею, армією і культурою відіграє важливу роль у реалізації зовнішньополітичного курсу держави, просуванні і захисту своєї системи цінностей, відстоюванні національних інтересів, а також у діяльності на міжнародній арені з підтримки миру, стабільності та процвітання.

У статті наголошується, що відмінною особливістю світу є те, що він постійно змінюється та розвивається. Тому цілком закономірно, що один із основних інструментів управління ним – дипломатія – також має постійно адаптуватись до нових викликів і загроз. Кожна історична епоха, і сучасна не є винятком, характеризується різноманітним набором сучасних їй проблем, з якими стикається дипломатія як у теорії, так і на практиці. Британська дипломатія, яка по праву вважається класичною, не є виключенням. В умовах нестабільності міжнародного порядку широке коло завдань, які реалізують британські дипломати, дуже змінилося.

Ідеї «глобальної» зовнішньої політики ніколи були винятковою прерогативою частини британської еліти, вони широко поширювалися в англійській і, у більш широкому значенні, у британському суспільстві. У статті підкреслюється традиційно важлива роль, яку дипломатія продовжує грати у конфліктах та війнах, а тому вона, безумовно, залишається одним із основних елементів британської дипломатії. Разом з тим предметне поле теорії та практики сучасної британської дипломатії розширилося за рахунок екологічної дипломатії, глобалізації, цифровізації, публічної дипломатії та ролі гендера у дипломатії

Ключові слова: дипломатія, дипломатична служба, Форін-офіс, зовнішня політика, дипломатичне право, Велика Британія.

The article examines the national model of traditional and public diplomacy of one of the most powerful countries in the world – the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, analyzes the basic principles of the British Foreign Service in the current conditions of geopolitical instability. The UK diplomatic service, along with trade, the army and culture, plays an important role in the implementation of the state's foreign policy course, promotion and protection of its system of values, defense of national interests, as well as in activities in the international arena to maintain peace, stability and prosperity.

The article emphasizes that a distinctive feature of the world is that it is constantly changing and developing. Therefore, it is quite natural that one of the main tools for managing it – diplomacy – must also constantly adapt to new challenges and threats. Every historical era, and the current one is no exception, is characterized by a diverse set of contemporary problems that diplomacy faces both in theory and practice. British diplomacy, which is rightly considered a classic, is no exception. In the context of an unstable international order, the wide range of tasks that British diplomats implement has changed dramatically.

The ideas of a “global” foreign policy have never been the exclusive prerogative of a part of the British elite, they have been widely spread in the English and, more broadly, in British society. The article emphasizes the traditionally important role that diplomacy continues to play in conflicts and wars, and therefore it certainly remains one of the main elements of British diplomacy. At the same time, the subject field of the theory and practice of modern British diplomacy has expanded to include environmental diplomacy, globalization, digitalization, public diplomacy, and the role of gender in diplomacy.

Key words: diplomacy, diplomatic service, Foreign Office, foreign policy, diplomatic law, Great Britain.

Постановка проблеми. У повсякденному житті міжнародні відносини не мають відчутного впливу на життя людей, знаходячись в тіні більш важливих внутрішніх проблем, доки війна або певна регіональна чи глобальна криза раптом не висвітлить їхню важливість. Так, до 24 лютого 2022 р. пересічних українців мало цікавила зовнішня політика уряду, ефективність вітчизняної дипломатії, а тим більше дипломатії інших держав. Однак, російська агресія проти України змінила ситуацію: сьогодні вітчизняна, європейська і американська дипломатія є предметом пильної уваги, їй відводиться важлива роль як у відбитті російської агресії, так і у питаннях притягнення до відповідальності ключових фігур путінського режиму, конфіскації російських активів, розробці планів повоєнного відновлення України. Одну з ключових ролей в цих процесах відводиться британській дипломатії.

Велика Британія традиційно є однією з провідних держав світу за ефективністю застосування дипломатичних

засобів для розв'язання міждержавних конфліктів. Поєднання зусиль британського уряду з засобами «м'якої» сили демонструють доволі ефективний спосіб ведення зовнішньої політики на сучасному етапі розвитку. Не дивно, що не тільки пересічні громадяни, але й експерти, науковці і політики як в самій Великій Британії, так і за її межами задаються питаннями: чи відповідає британська дипломатія цілям сучасної зовнішньої політики? Чи є у неї необхідні механізми, ресурси та персонал? Чи спроможна дипломатична служба Сполученого королівства реалізувати свої зовнішньополітичні пріоритети? Чи достатньо чуйно реагує британська зовнішня політика на глобальні події? Чи достатньо добре координується дипломатія з іншими напрямками зовнішньої політики, такими як оборона, допомога та торгівля? Чи досягнуто правильного балансу між Європою, Сполученими Штатами та Індотихоокеанським регіоном? [1]. Відповідей на ці та інші питання значною мірою залежить і майбутнє української

держави, її суверенітет і місце на політичній карті Європи і світу.

Аналіз досліджень і публікацій. Британська дипломатія традиційно представляє значний інтерес як для англійських, так і зарубіжних дослідників. Спектр таких досліджень доволі широкий і охоплює історію становлення і розвитку британської дипломатії (G. Johnson, C. Meyer), її роль у європейських і світових війнах (F. Dhondt, M. Stoler) та миротворчих операціях (R. Wieloch), дипломатія і регіональна безпека (J. Devanny, P. Berry), британська дипломатія і ядерне питання (S. Twigge), вплив на державотворчі процеси окремих країн (G. Berridge, J. Worthington), особливості дипломатичної служби і зокрема гендерні питання (Н. McCarthy) тощо. Разом з тією вітчизняні дослідники приділяють невідповідно мало уваги цій проблематиці. Так, переважна більшість досліджень присвячені історії британської дипломатії (А. Грачов, О. Демченко, М. Тюкалов) і лише окремі праці міжнародним відносинам Великої Британії (І. Білоус), її дипломатичної служби (М. Трофименко, І. Цватий, Н. Цуркова), «м'якої» дипломатії Великої Британії (Ю. Лялька, М. Трофименко, Х. Цимбалова). Це зумовлює актуальність розширення спектру досліджень британської дипломатії і її ролі на міжнародній арені.

Мета статті полягає у розкритті сучасного і перспектив розвитку британської дипломатії, оцінки її впливу на сучасну міжнародну політику.

Виклад основного матеріалу. Британську дипломатію прийнято вважати класичною, оскільки вона виступає свого роду еталоном, впливаючи на розвиток дипломатії багатьох країн¹ і світової дипломатії в цілому протягом XIX–XX століть. У реалізації зовнішньої політики Велика Британія традиційно спирається на торгівлю², дипломатію і армію, які між собою доволі сильно пов'язані. З часів Британської імперії англійська дипломатія набула всеосяжного характеру, що пояснюється як широтою національних інтересів, так і кількістю колоніальних володінь та їх розташуванням в усіх частинах світу. Для британської дипломатії завжди була властива прямотинність, вона прагнула бачити рішення та дії, а не процес заради його самого.

Специфіку британської дипломатії, на думку М. Трофименко, краще всього розкриває вислів: «В Англії немає постійних ворогів і постійних друзів. У неї є тільки постійні інтереси». Як привід для втручання у внутрішні справи інших держав Британська імперія, як свого часу і Римська, використовувала інститут захисту прав своїх громадян: «Англійський підданий – це свого роду громадянин Римської імперії. Сильна рука англійського уряду повинна надавати йому допомогу і захист у будь-якому куточку земної кулі» [2, с. 185].

Дипломатична служба Великої Британії є однією з найстаріших³ та найрозвиненіших у світі. Як і будь-яка дипломатична служба великих держав, британська відіграє ключову роль як у забезпеченні національних інтересів, так і підтримці міжнародного миру та безпеки. Дипломатичні місії Великої Британії працюють у всіх країнах світу, представляючи її інтереси і захищаючи права її підданих англійської корони. Сфера інтересів британської дипломатичної служби постійно розширюється і сьогодні охоплює політичні, економічні, безпекові, культурні та інші аспекти взаємодії з іншими країнами і міжнародними організаціями. Попри розмови про те, що досягнення в галузі техно-

логій та тенденція до багатосторонності зменшать попит на дипломатів та посольства у віддалених частинах світу, керівництво Міністерства вважає, що ніщо не замінить глобальну дипломатичну мережу посольств, яка дає Великій Британії необхідне представництво та вплив, а тому після десятиліття скорочення посольств Лондон в середині 2010 років вдався до їх відновлення в країнах, що швидко розвиваються [3].

У дипломатичній службі працює понад чотирнадцять тисяч співробітників⁴, які проходять ретельний відбір та навчання, щоб забезпечити ефективну роботу в умовах складних міжнародних відносин. Ще близько десяти тисяч іноземних громадян працюють у британських посольствах на допоміжних посадах за контрактом. Британська дипломатія відчуває сьогодні гостру потребу у більшій кількості кваліфікованих дипломатів, які здатні добре розуміти специфіку країн, в яких вона не має сильних позицій, поринати в їхню мову, культуру, політику та історію; які можуть створювати та використовувати нові можливості для комерції та торгівлі; мають або здатні отримувати доступ до осіб, які ухвалюють рішення. Особливу цінність представляють собою ті кадри, які демонструють оперативний підхід до вирішення зовнішньополітичних питань, особливо у сфері запобігання конфліктам.

Основа дипломатичної служби Великої Британії становить «Форін-офіс», в структурі якого виділяють дві керівні ланки – політичну та професійну. Політична ланка включає в себе міністра, 3–4 державних і молодших міністрів, в тому числі міністра у справах Євросоюзу (до Brexit). Професійна ланка складається з постійного заступника міністра, який одночасно є главою «Дипломатичної служби Її Величності», його особистого секретаріату та підлеглих, зокрема безпосередньо перших заступників та заступників міністра – директорів. Крім того, в дипломатичній службі працюють усі кар'єрні дипломати.

Основна дилема британської дипломатії в період її членства в Європейському Союзі полягала в тому, що офіційний Лондон демонстрував обережність у будь-яких спробах Брюсселя виробити реально діючі єдині загальноєвропейські механізми спільної зовнішньої політики, оскільки в цьому випадку Велика Британія ризикувала втратити зовнішньополітичний суверенітет, що для неї було абсолютно неприйнятним. Водночас Лондон використав загальноєвропейський майданчик для досягнення зовнішньополітичних цілей, переговорів та тиску на своїх політичних партнерів. Крім того, участь у спільній зовнішній політиці ЄС дозволяла британському уряду знизити вплив США на власну дипломатію і зайняти місце одного з ключових європейських акторів.

Міжнародні можливості Великої Британії значною мірою залежать від того, чи сприймається вона на міжнародній арені як сила добра, надійний і щедрий партнер, орієнтований на досягнення загальної блага, а не на вузькі національні інтереси а отже заслуговує на довіру інших держав. У створенні і підтриманні цього іміджу важлива роль відводиться інструментам «м'якої» дипломатії, зокрема British Council [4], а також BBC (British Broadcasting Corporation). Привабливість Великої Британії пояснюється історією, її положенням між великими ринками Сходу та Заходу, перевагою англійської мови як лінгва-франка бізнесу та науки, а також концентрацією фінансових та юридичних знань у Лондоні. Все це сприяє його привабливості як місця для ведення бізнесу. Але саме цінності та культура Великої Британії надають їй перевагу в процесі посилення конкуренції [5].

Британський уряд забезпечує фінансування міжнародної діяльності таких British Council та BBC, але при цьому

¹ Дипломатія країн Британської співдружності сформувалася саме під впливом англійської дипломатії.

² Вважається, що історія англійської дипломатії почалася із встановлення торговельних відносин з іншими державами, а першим дипломатичним документом була Купецька хартія, датована 1303 р.

³ Історія цієї служби налічує понад шістьсот років. Так, у 1479 р. в Римі було акредитовано першого британського посла Дж. Шинвула, а в 1583 р. було створено першу дипломатичну установу в Османській імперії.

⁴ Приблизно третина є службовцями корони, які працюють безпосередньо в Міністерстві закордонних справ, у справах Співдружності та розвитку в Лондоні або за кордоном, решта персоналу працює в одному з майже 270 британських дипломатичних представництв за кордоном у 170 державах світу.

не втручається в їхні редакційні та оперативні рішення. Завдяки цьому вказаним організаціям, зазвичай, довіряють більше, ніж уряду, але, що особливо важливо, British Council та BBC сприяють підвищенню довіри до британського уряду.

Наукова дипломатія є чимось більшим, ніж міжнародне наукове співробітництво; це насамперед цілеспрямоване застосування науки чи наукового досвіду задля досягнення дипломатичних цілей. Хоча при цьому часто відсутні структури для здійснення ефективної наукової дипломатії. Наука може допомогти у вирішенні більшості політичних проблем. Таким чином «м'яка сила» британської дипломатії є важливим фактором успіху Великої Британії в XXI ст.

Водночас самозаспокоєність – це реальна загроза позиції Великої Британії на світовій арені. Її легко можуть обігнати такі країни, як Німеччина та Японія, внаслідок чого вона втратить економічне лідерство та вплив, якщо не зможе випередити своїх суперників у демонстрації прихильності та інвестицій у міжнародне співробітництво. В епоху Brexit існує нагальна потреба у підвищенні довіри, втраченої Лондоном з боку континентальних сусідів, щоб продовжувати залишатися привабливим та впливовим партнером.

Британська дипломатія пильно стежить за змінами міжнародної ситуації й оперативно реагує на них. Сучасне міжнародне середовище породжує вражаючі швидкі зміни в цілях міжнародних відносин як держав, так і недержавних суб'єктів, в інституціях, що беруть участь у них, і серед персоналу, який працює над досягненням цих цілей. Як зазначав колишній керівник британської дипломатії У. Хейг, у сучасному світі стало набагато більше центрів влади та прийняття рішень, в яких британські дипломати прагнуть бути присутніми, які вони прагнуть зрозуміти і спробувати вплинути на них. Британська дипломатія дедалі краще усвідомлює те, що в світі все більше виникає ситуацій, які не подобаються Лондону, але які він не може легко змінити⁵. Відтак перед британською дипломатією постають складні питання (як орієнтуватися у набагато складнішому ландшафті сучасного мережевого світу; як захистити національні інтереси та просувати спільні цінності та безпеку; як працювати з країнами, які не є природними союзниками; як протистояти загрозам безпеці та шукати економічні можливості, коли і те, й інше знаходиться далеко за межами країни тощо), які потребують швидких і ефективних рішень [3].

Велика Британія має більше активів і ресурсів, ніж більшість країн світу, для того, щоб ефективно і швидко реалізовувати свої цілі на міжнародній арені. Однак слід визнати, що ресурси не перетворюються автоматично на вплив чи успіх. Дипломатія XXI ст., на думку Т. Hitchens, відрізнятиметься від дипломатії XX ст., оскільки відбувається еволюція дипломатичного ремесла та різних культур дипломатії у всьому світі. Найбільша проблема полягає в тому, що у XXI ст. неминуче постане конфлікт між міжнародними відносинами, заснованими на правилах, та міжнародними відносинами, що ґрунтуються на силі. Для виживання дипломатії, заснованої на правилах, самі правила повинні розвиватися, щоб відображати реальність, що змінюється, і що суперечки про статус-кво – це глухий кут [6].

У роботі Міністерства закордонних справ та у справах Співдружності основними тенденціями в останні десяти-

ліття стало посилення багатосторонності, десингулярування порядку денного та досвіду дипломатів у порівнянні з рештою державної служби, зростаюча професіоналізація та скорочення часу реакції, розширення соціальної бази комплектування дипломатичної служби, помітно збільшилася кількість жінок, приймаються та висувуються на вищі чини служби. Все це прискорило процес адаптації британської дипломатичної служби до сучасних умов та вимог. Важливого значення у цьому зв'язку набуло те, що вкотре відбулося об'єднання Міністерства закордонних справ і у справах Співдружності з Департаментом міжнародного розвитку заради об'єднання зовнішньої політики та допомоги, а Департамент з питань виходу з ЄС було ліквідовано, а близько 100 його співробітників перейшли до Міністерства закордонних справ [7].

Перед Міністерством сьогодні стоїть складне завдання, що передбачає реалізацію амбітного зовнішньополітичного порядку денного в умовах нестабільного геополітичного середовища, зокрема перетворення “Global Britain” з гасла на реальність. “Global Britain”, на думку британського уряду, – це щось більше, ніж Brexit або навіть вільна торгівля, хоч би якими важливими вони були; це реінвестування у відносини з рештою світу, відстоювання міжнародного порядку, заснованого на правилах, і демонстрація того, що Велика Британія відкрита, дивиться назовні і впевнена у собі на світовій арені; це політика, яка має допомогти Лондону змінити цей світ у своїх інтересах, а також на користь своїх союзників і партнерів [8; 9]. Саме з цих позицій слід розцінювати участь Великої Британії разом із США та Австралією у створенні AUKUS⁶. Разом з тим слід зазначити, що російське вторгнення в Україну та його наслідки стали викликом і суворим випробуванням баченню Великої Британії як “нації, що вирішує проблеми і розділяє тягар з глобальними перспективами” [10; 11].

Як визнано у “Global Britain in a Competitive Age: the Integrated Review of Security, Defence, Development and Foreign Policy” (2021 р.), одним із головних завдань Великої Британії на сучасному етапі є розв'язання суперечності між короткостроковими інтересами уряду, які зазвичай є економічними, та довгостроковими цілями, пов'язаними з відстоюванням Лондоном цінностей, що лежать в основі ліберально-демократичного порядку та інститутів, покликаних їх захищати. Ускладнює вирішення цього завдання, по-перше, обмеженість національних фінансових ресурсів і, по-друге, збереження турбулентності, що виникла внаслідок Brexit і досі не вщухла, внаслідок чого Велика Британія наражається на ризик стати мішенню для своїх суперників або виключення з деяких аспектів координації між її близькими союзниками [10; 12].

Ускладнення відносин з Європейським Союзом, що виникло внаслідок Brexit, створює додаткові ризики для економіки Великої Британії та для спроможності уряду виконати інші завдання “Global Britain in a Competitive Age”. Так, через вихід зі складу Європейського Союзу [13] перед Великою Британією вперше з 1970-х років постало завдання щодо повернення до розробки і реалізації власної торговельної політики. У світлі цієї фундаментальної зміни, Комісія з економічної дипломатії LSE була скликана в 2019 р. щоб визначити стратегічний напрямок нової ери економічної політики та представити рекомендації [14].

Велика Британія займає незміну позицію щодо територіальної цілісності України. Після початку російської агресії проти України 24 лютого 2022 р. Велика Брита-

⁵ У сучасному багатоплярному і взаємозалежному світі виникає дедалі більше двозначності у зовнішньополітичних відносинах, оскільки офіційний Лондон вимушений співпрацювати з країнами, які виступають союзниками з одних питань, тоді як з інших питань можуть бути категорично налаштовані проти нього, або з країнами, які не поділяють британські цінності щодо прав людини, демократії та верховенства права. Попри це, британська дипломатія повинна шукати шляхи узгодження інтересів з такими країнами, оскільки вони будуть необхідні для досягнення спільних цілей на регіональному чи міжнародному рівнях.

⁶ Угода AUKUS – це угода між Австралією, Великою Британією та США. Підписана у 2021 р., вона створює правові передумови для налагодження співпраці з питань безпеки в Індо-Тихоокеанському регіоні між трьома країнами – це стосується спільного використання військового потенціалу та критично важливих технологій, таких як кіберпростір, штучний інтелект, квантові технології та підводні домени. Усі його дипломатичні та геополітичні наслідки ще мають бути усвідомлені, але вже зараз зрозуміло, що вони можуть стати прологом до створення азіатського аналога НАТО.

нія була однією з перших країн, що почала надавати військову, фінансову та гуманітарну допомогу нашій державі. Британські дипломати заморозили російські активи і проводять значну роботу на міжнародному рівні щодо притягнення Росії до відповідальності через порушення норм міжнародного права.

Висновки. Велика Британія, використовуючи свої дипломатичні ресурси та ресурси у сфері розвитку, а також свої юридичні зобов'язання сприяє підвищенню «стійкості» у дедалі більш нестабільному та суперечливому світі, відіграючи провідну роль у вирішенні критичних глобальних та регіональних конфліктів, зокрема у відбитті російської агресії проти України.

Офіційний Лондон використовуватиме концепцію «Глобальна Британія» для того, щоб змінити світ у своїх інтересах, а також на користь своїх союзників та партнерів.

Угода AUKUS відображає підвищену увагу, яку Велика Британія та США приділяють Індо-Тихоокеанському регіону, та їхню прихильність до обмеження впливу Китаю в цьому регіоні.

Використання Великою Британією різних форм «м'якої» сили на світовій арені дає значні економічні переваги (зростання прямих іноземних інвестицій, набору іноземних студентів, туризму тощо) та сприяє збільшенню глобального політичного впливу. Саме тому «м'яка сила» має стати основною частиною державної політики Великої Британії.

В наслідок Brexit британський уряд змушений переосмислювати власну торгову політику в геоекономічній площині та використовувати її для розширення та зміцнення глобальної мережі союзників у дедалі більш розділеному світі.

ЛІТЕРАТУРА

1. State of British Diplomacy – 29 June 2022. URL: <https://www.kcl.ac.uk/events/state-of-british-diplomacy>
2. Трофименко М. В. Дипломатична служба Великої Британії. *Тенденції розвитку сучасної системи міжнародних відносин та світового політичного процесу*: зб. матеріалів III інтернет-конф., м. Маріуполь, 29 берез. 2013 р. Маріуполь: МДУ, 2013. С. 178–187.
3. Diplomatic Excellence in the 21st Century Foreign Secretary William Hague gave a speech about the importance of diplomacy at the Dutch Ministry of Foreign Affairs on 9 July 2012. URL: <https://www.gov.uk/government/speeches/diplomatic-excellence-in-the-21st-century> (дата звернення 13.04.2023 року).
4. Soft power and cultural relations approaches in international heritage protection. A Study Commissioned from the British Council. URL: https://www.britishcouncil.org/sites/default/files/soft_power_and_cultural_heritage_protection_report.pdf (дата звернення 13.04.2023 року).
5. The UK's soft power challenge. August 2019. URL: <https://www.britishcouncil.org/research-policy-insight/insight-articles/uks-soft-power-challenge> (дата звернення 13.04.2023 року).
6. Diplomacy for the 21st Century: Twenty-first century diplomacy: a new rule book. Series: Wolfson College Podcasts. URL: <https://podcasts.ox.ac.uk/diplomacy-21st-century-twenty-first-century-diplomacy-new-rule-book> (дата звернення 13.04.2023 року).
7. Durrant T., Urban J. (2022). How should the Foreign Office change now? URL: <https://www.instituteforgovernment.org.uk/sites/default/files/publications/How-should-the-foreign-office-change-now.pdf>. (дата звернення 13.04.2023 року).
8. Global Britain: delivering on our international ambition. URL: <https://www.gov.uk/government/collections/global-britain-delivering-on-our-international-ambition> (дата звернення 13.04.2023 року).
9. Global Britain is leading the world as a force for good: article by Dominic Raab. 23 September 2019. URL: <https://www.gov.uk/government/speeches/global-britain-is-leading-the-world-as-a-force-for-good-article-by-dominic-raab> (дата звернення 13.04.2023 року).
10. Niblett R. Global Britain in a divided world. Testing the ambitions of the Integrated Review. 29 March 2022. URL: <https://www.chathamhouse.org/2022/03/global-britain-divided-world/01-introduction-integrated-reviews-four-priorities> (дата звернення 13.04.2023 року).
11. Яковюк І. В., Білоусов Є. М. Національна безпека України в умовах нових викликів європейській та євроатлантичній солідарності: монографія. Харків: «ФО-П Рубан В.В.», 2022. 148 с.
12. Global Britain in a Competitive Age: the Integrated Review of Security, Defence, Development and Foreign Policy. 16 March 2021. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/global-britain-in-a-competitive-age-the-integrated-review-of-security-defence-development-and-foreign-policy> (дата звернення 13.04.2023 року).
13. Яковюк І. В. Brexit: причини і наслідки британського референдуму. *Європейська інтеграція в контексті сучасної геополітики*: зб. наук. ст. за матеріалами наук. конф., м. Харків, 24 трав. 2016 р. Харків, 2016. С. 25–29.
14. UK Economic Diplomacy in the 21st Century. The LSE Economic Diplomacy Commission. Final Report, 9 February 2021. URL: <https://www.lse.ac.uk/ideas/Assets/Documents/reports/LSE-IDEAS-UK-Economic-Diplomacy-in-the-21st-Century.pdf>. (дата звернення 13.04.2023 року).